

<https://doi.org/10.62837/2025.10.509>
<https://orcid.org/0009-0003-2579-9699>

KÖNÜL ƏMRAHOVA
AMEA Folklor İnstitutunun doktorantı
e-mail: konul.emrahova96@gmail.com

“KOROĞLU” DASTANININ PARİS VƏ TƏBRİZ-TİFLİS VARIANTLARININ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ XÜLASƏ

“Koroğlu” dastanı Ümumtürk folklorunun ən əhəmiyyətli epik əsərlərindən biridir. Paris və Təbriz-Tiflis nüsxələri, dastanın qədim əlyazma variantları olaraq ədəbiyyatşünaslıqda mühüm yer tutur. Bu nüsxələr dastanın süjet xətti, dil-üslub xüsusiyyətləri, tarixi-mədəni konteksti və əlyazma xarakteristikası baxımından həm oxşar, həm də fərqli cəhətlərə malikdir.

“Koroğlu” süjetlərinin aşiq repertuarında ifa olunduğu kimi “qollar” şəklində deyil, yazılı dastan, roman ənənəsində olduğu kimi “məclislərə” bölünməsi iki nüsxə üçün də xarakterikdir. Paris nüsxəsi 13 məclisdən ibarət olub, yığcamlığı və xronoloji ardıcılığı ilə seçilir. Təbriz-Tiflis nüsxəsi isə 28 məclisdən ibarət, daha geniş və detallı məzmunla malikdir. Lakin məclislərin sıralanmasında məntiqi və xronoloji uyğunsuzluqlar müşahidə olunur.

Hər iki nüsxə “Koroğlu” dastanının əsas süjet xəttini, tarixi kontekstini və epik ruhunu qoruyub saxlayır. Cəlalilər hərəkəti ilə bağlı elementlər, qızılbaşlıq, türkmanlıq və şiəlik tendensiyaları hər iki nüsxədə qabarıq şəkildə özünü göstərir. Paris nüsxəsinin əsas süjet xətti və epizodları Təbriz-Tiflis nüsxəsində də əks olunur. Lakin Təbriz-Tiflis nüsxəsi həcm və məzmun baxımından daha genişdir və qəhrəmanın səfərləri və obrazların çoxluğu ilə fərqlənir.

Hər iki nüsxədə yazılı abidələrə xas olan formullu ifadələr, məsələn, “Ravilər belə nəql edirlər ki...” kimi başlanğıclar müşahidə olunur. Eyni zamanda, hər iki mətndə etik çərçivəyə uyğun olmayan ifadələr, deyimlər və epizodlar mövcuddur.

Paris nüsxəsində katibin müdaxiləsi məhdud xarakter daşıyır və mətn şiəli ənənəyə daha sadıq qalır. Təbriz-Tiflis nüsxəsində isə katibin bədii təhkiyəyə müdaxiləsi daha qabarıqdır. Dastanın qollarına fars dili üslubuna uyğun başlıqlar verilməsi, ərəb-fars tərkibli ifadələr, frazeoloji birləşmələr, idiomlar və nağıl motivləri mətnin qeyri-peşəkar informatorlardan yazıya alındığını və yenidən işləndiyini göstərir. Bütün bunlar göstərir ki, bu əlyazma “Koroğlu”nun söz-saz məclisində ifa edilən variantı sayıla bilməz. Hər iki nüsxənin müəyyən auditoriya üçün hazırlandığı, mətnə spesifik elementlər, epizodlar və motivlər daxil edildiyi müşahidə olunur. Xüsusilə, Təbriz-Tiflis nüsxəsində Koroğlunun şiə məzhəbi ilə

əlaqələndirilməsi, çoxarvadlılıq təsvirləri və vətənpərvərlik ideyasının şah rejiminin maraqlarına uyğunlaşdırılması dastanın azadlıq hərəkatı ruhunu bir qədər zəiflədir.

Nəticə olaraq, Paris və Təbriz-Tiflis nüsxələri “Koroğlu” dastanının Azərbaycan variantının formalaşmasında mühüm rol oynayır və koroğluşunaslıq üçün zəngin tədqiqat materialı təqdim edir.

Açar sözlər: dastan, Koroğlu, variant, müqayisə, Paris, Tiflis nüsxəsi

Parisin Milli Kitabxanasında və Tiflisin G.Kekelidze adına Əlyazmaları İnstitutunda qorunan “Koroğlu” dastanları eposun ən qədim əlyazma nüsxələridir. A.Xodzkonun Cənubi Azərbaycandan Parisə apardığı “Koroğlu” eposunun əlyazması Hacı Mirzə İsgəndərin təşəbbüsü ilə qələmə alınmışdır. Dastanın söyləyicisi Aşıq Sadıq adı ilə şöhrət qazanmış Sadıq bəy olmuşdur. Dastanı Mirzə Əbdülvahab qələmə almış, Mirzə İsgəndərin nökrə və qulluqçuları - Mirzə Mehdi Gilani, Həzrətqulu bəy və Yaqub bəy isə bu işə şahidlik etmişlər. Qələmə alınma tarixi çərşənbə günü, rəbüləvvəl ayının 15-i, hicri-qəməri 1250-ci il kimi göstərilir (12, s.3-9).

Əlyazmasının müəllifindən soruşulan son qeyd isə belədir: “Bu nüsxəni əvvəldən axıra qədər Mahmud xan Dünbülü Dircuy toplamışdır. Mətn düzgündür, lakin türki rəsm ülxətində bir neçə səhv gedibdir. Ulu Mirzə İsgəndər bunu qeyd etsə də, onları düzəltməyə fürsət olmadı” (12, s.7-11). Paris Milli Kitabxanasındakı, on üç məclisdən ibarət olan “Koroğlu” əlyazmasının nəsr hissəsi fars dilində, şeirləri isə bütünlüklə türkcədir. Şeirlərin orijinalı ilə yanaşı onların farscaya sətri tərcümələri də verilmişdir.

Həcm və məzmun etibarilə eposun daha geniş süjetini əhatə edən Təbriz-Tiflis əlyazması barədə ilkin məlumat XX əsrin 70-ci illərinin əvvəllərində gürcü tədqiqatçısı L.Q.Çlaidzenin bir məqaləsində rast gəlirik. Belə ki, bu məqalədə geniş şəkildə olmasa da, əlyazma barədə müəyyən məlumat verilmiş, dastanın quruluşu haqda söz açılmışdır (14, s.12-18). L.G.Çlaidzedən sonra X.Koroğlu ayrı-ayrılıqda eposun 28 məclisinin qısa məzmununu təqdim etmiş, onları xalq romanının təşəkkül tapdığı dövrün tarixi hadisələri fonunda nəzərdən keçirmişdir (19).

1990-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan-gürcü ədəbi əlaqələrinin tədqiqatçısı Dilarə Əliyeva əlyazmanın fotsuratını L.Çlaidzedən əldə edərək Xəlil Rza Ulutürklə birlikdə onu nəşr etməyə təşəbbüs göstərmişdir. Eposun bir neçə qolunun nəsr hissəsini D.Əliyeva, nəzm hissəsini isə X.Rzanın nəşrə hazırlaması barədə bir neçə dəfə mətbuatda məlumat da verilmişdir. Dilarə Əliyevanın vəfatı ilə bağlı, başlanan iş yarımçıq qalmışdı (20, s.5).

Nüsxəyə yeni baxış ancaq 2000-ci illərin əvvəlində olmuşdur. Belə ki, 2005-ci ildə AMEA Foklor İnstitutunda bu nüsxə üzərində işlər yenidən bərpa edilmiş və çapa hazırlanmışdır. Hüseyin İsmayılov və Elnarə Tofiqqızının birgə əməyi sayəsində mətn yenidən nəşrə hazırlandı. Geniş ön söz, qeyd, şərh və izahlarla birlikdə tərtib

edilib çapa verildi. Beləliklə, "Koroğlu" eposunun Tiflis əlyazması işıq üzü gördü (13, s.3-5).

Əlyazmanın xüsusiyyətləri belədir: 768 səhifə. Kağız: ağımtıl, parlaq, rus istehsalı. Yazı növü: Nəsx ilə qarışıq sülüs xətti. Cild: qara dəridən, tünd zoğal rəngli üzlüklü kartondan. Tərkibi: 28 məclis (21, s.190-194) Səhifələr deyil, vərəqlər nömrələnmişdir. Son səhifədə mündəricat verilmişdir. Əlyazmasının dili Cənubi Azərbaycan Təbriz ləhcəsindədir, fars sözləri, izafət tərkiblərinə tez-tez rast gəlinir. Məclislərin başlığı farsca verilmişdir (9, s.133-135)

Təbriz-Tiflis əlyazmasının koroğluşünaslıq üçün maraq doğuran məsələlərindən biri yazıya alınma dövrü, onunla bağlı tarixi məlumatdır. Bu barədə ilk söz açan X.Koroğludur. Əlyazmanın yaranma dövrü barədə məlumat verən X.Koroğlu yazır: "...Rus kağızında vodyan işarələri ilə yazılmış Tiflis əlyazması 1856-cı ildən əvvəl olmayaraq yazıya köçürülmüş bir surətdir. O, daha qədim əlyazmadan üzü köçürülmüş məndir. O, bizim üçün ən qədim versiya kimi eposun tarixi əsasını qoruyub saxlamaq baxımından çox dəyərlidir" (19)

D.Əliyeva nüsxənin hansı dövrə aid olması ilə bağlı belə yazır: "Eposun bu yeni nüsxəsinin hələlik bizə gəlib çatmış yeganə əlyazması və indiyə qədər onun söyləmə tərzini, dili göstərir ki, daha qədim bir əlyazmadan köçürülmüşdür. Əlyazmasının ayrı-ayrı vərəqlərində olan kağız möhürü göstərir ki, o, XIX əsrin birinci yarısında yazılmışdır, xəttatın adı və yazılma tarixi göstərilməmişdir. Əlyazması ərəb əlifbası ilə nəsx-nəstəluq (bəzən şikəstə xətti ünsürləri əlavə edilməklə) xəttlə yazılmışdır, meşin cilddədir, çox, təmiz, səliqəli saxlanılmışdır. Səhifələrdəki möhürlərə əsasən məlum olur ki, əlyazma XIX əsrin əvvəllərində yazılmışdır" (9, s.133-135)

Əlyazma Dilarə Əliyeva, Lia Çlaidze, Xaliq Koroğlu, Azad Nəbiyev, Edişer Sarışvili, Həmid Vəliyev, Valeh Hacılar, Karl Reyxl, Metin Ekici, Hüseyn İsmayılov, Təranə Tofiqqızı və başqaları tərəfindən müxtəlif mövqələrdən araşdırılıb. Araşdırmalarda yazıya alınma yeri və tarixi, dili, strukturu və süjetinin əhatə çevrəsinə görə "Koroğlu" dastanının Təbriz-Tiflis nüsxəsi Azərbaycan eposunun variantlarından biri kimi təqdim edilir.

Təbriz-Tiflis nüsxəsinin dil və üslubundan bəhs açan X.Koroğlu belə qənaətə gəlmişdir ki, "Dil və üslubuna görə o, eposun Azərbaycan versiyasına aiddir və bu günə kimi onun daha çox tam variantı sayılmaqdadır" (19). "Əlyazması dastanın məlum Azərbaycan versiyasının məzmununu, demək olar, tam əhatə edir" deyən L.G.Çlaidze də təxminən həmin fikirdə olmuşdur (14, s.12-18)

D.Əliyeva isə yazır: "Dastanın bütün məlum versiyalardan fərqli olaraq, burada Koroğlunun adı sadəcə Koroğlu deyil, Cəlali Koroğlu kimi bilinir. Bu da indiyə kimi, Koroğlu hərəkətinin XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycanda baş vermiş Cəlali Cəlalilər üsyanı ilə bağlı olduğunu təxmin edən tədqiqatçıların fikrini təsdiq edir və

eposun tarixi dastan olub, Azərbaycanda baş vermiş tarixi hadisələrlə səsleşən bir əsər olduğunu göstərir” (9, s.133-135).

"Koroğlu" dastanının Təbriz-Tiflis nüsxəsinin dil və üslub xüsusiyyətləri ilə bağlı da fərqli fikirlər mövcuddur.

D.Əliyevanın fikrinə görə, dastanın dili XIX əsrdən öncəki Azərbaycan epik dili ilə səsleşdiyindən (məsələn Şəhriyarnamə ilə) onun daha öncə yazılmış bir əlyazmadan köçürüldüyünü zənn etmək olar (9, s.133-135).

Ş.Məmmədli də qeyd edir ki, Azərbaycan Milli Əlyazmalar İnstitutunda "Şəhriyar"ın əlyazmaları ilə həmin arxivdəki Tiflis nüsxəsi "Kitab-ı Celali Koroğlu" müqayisə edilərkən üslub, hekayə və yazı üslubunda, nəzm və nəsrə oxşarlıqlar müşahidə edilir. Tədqiqatçı belə nümunə göstərir ki, "Şəhriyar"ın ilk cümləsi belə idi: "Ağıl və mühəndisin rəvayətçiləri xoşdur, rəvayət edənlər çubuq ovuşdurur, tutuyan şirin-şirindir, Dünyanın hər məxluqu zamanın ötüb-keçən yelindən xəbər verir". "Celali Koroğlu" məclislərinin açılış cümləsi isə: "Ariflərin raviləri belə nəql edir..." şəklindədir (21, s.190-194).

Lakin bu fikirlərə əks mövqedə dayanan A. Nəbiyev yazır ki, bəzi tədqiqatlarda əlyazmanın dili əsassız olaraq M.Füzulinin "Şikayətnamə"sinin, yaxud XVIII əsrin yazılı abidələrindən olan "Şəhriyar"ın dili ilə eyniləşdirilir, yaxud müqayisə olunur. Bunun həqiqətə yaxın olmadığı mətdən aydın görünür. Buradakı dil mürəkkəb, fars tərkibləri ilə zəngin olub, İsfahan ləhcəsini daha çox xatırlatmaqdadır. Onu müəllif qələmindən çıxmış və dövrün qismən mükəmməl ədəbi dil tələblərini əks etdirən, həm də yazılı ədəbi dil nümunəsi olan "Şəhriyar"ın dili ilə müqayisə etmək düzgün olmazdı. Çünki əlyazmadakı süjet aşıq repertuarında improvizə mərhələsi keçməmiş, müxtəlif söyləmələr əsasında katib tərəfindən pərakəndə şəkildə yenidən işlənməklə yazıya alınmışdır (20, s.5).

Təbriz-Tiflis nüsxəsi barədə maraqlı doğuran məsələlərdən biri dastanı yazıya alan katibin süjetə müdaxilə səviyyəsidir. İsrail Abbaslı bu barədə yazır: "Şübhəsiz ki, "Koroğlu"nun Paris əlyazması kimi Tiflis nüsxəsi də özündən qabaq mövcud olmuş müəyyən mətn əsasında qələmə alınmışdır. Bunu dastandakı məclislərə verilmiş adlar (Paris əlyazmasında məclislər ancaq rəqəm lərlə sıralanmışdır), həm də bu adların ərəb-fars tərkibli sözlərlə təqdim olunması faktı da sübut etməkdədir. Çünki Azərbaycan aşıqlarının, o sıradan eposun mahir ifaçıları sayılan koroğluxanların "Koroğlu" qollarına fars dili üslubunda başlıqlar vermələri inandırıcı deyildir. Dastanda təsadüf olunan ərəb-fars tərkibli söz-terminlər, ayrı-ayrı frazeoloji birləşmələr, ideomatik ifadələr, başlıcası isə mətn üçün səciyyəvi sayılan nağıl üslubu ("Rəvayət xəbar və nağılani asar belə rəvayət eylər ki, bir gün..." və s.) bir daha təsdiq edir ki, bu əlyazması "Koroğlu"nun söz-saz məclisində ifa edilən variantı sayıla bilməz" (14, s.12-18).

Ə.Cəfərov isə belə qeyd edir: "Ümumiyyətlə, dastanın dilində xeyli sayda ərəb-fars tərkibləri yer almışdır: Bu izafət tərkibləri daha çox klassik yazılı ədəbiyyat

nümunələri üçün xarakterikdir. Şifahi ədəbiyyat nümunəsi üçün bu ifadələr «artıq» görünməklə bərabər, canlı danışiq dilindən fərqli ağır üslub yaradır. Bu isə təbii ki, folklor nümunəsi üçün ənənəvi olmayan detaldır. Bütün bunlarla yanaşı, dastanın şeir dilində, xüsusilə qoşma, gəraylı və bayatılarda zəngin xalq dili, canlı danışiq üslubu əsas yer tutur. Dastan nəzm hissəsi şirin, axıcı xalq danışiq dilindədir. Dastanın nəsr hissəsi ilə müqayisədə onun nəzm hissələri fərqli mahiyyət təşkil edir. Belə bir qənaətə gəlmək olar ki, dastan ənənəsinə uyğun olaraq burada da əsas mahiyyət onun şeir dilində cəmlənmişdir. Yazıya alınma məsələsi ilə əlaqədar dastanın nəsr ciddi şəkildə ədəbiləşdirilmiş, dövrün yazılı ədəbi dilinə uyğun olaraq ərəb-fars tərkibli iri cümlə, ifadə və söz birləşmələri yer almışdır. Amma qeyd etdiyimiz kimi, bu dastanın əsl mahiyyətinə kölgə salmır” (6, s.21-30).

A.İbrahimova Tiflis nüsxəsini ümumi şəkildə səciyyələndirərək yazır ki, bu nüsxəni fərqləndirən əlamətlər kifayət qədər çoxdur. Onların arasında nağıl motivlərinə tez-tez rastlanılmasını, Koroğlunun törəyişi ilə bağlı epizodu, qəhrəmanın və dəlilərin Van, Diyarbək, Malatya, Təxti-Süleyman, Süleymaniyə, Hələb və s. səfərlərini, Sərxoş, Kənan və başqa dəli obrazlarını xüsusi qeyd etmək olar. Bununla belə, Tiflis nüsxəsinin əsas obrazları, motiv və süjetləri digər Azərbaycan variantları ilə eynidir (6, s.21-30).

A.Nəbiyev Tiflis nüsxəsinin aşiq repertuarından olmadığını qeyd edərək yazır: “Bütövlükdə götürdükdə əlyazma Koroğlu hadisələrinə daha yaxın dövrün bədii düşüncəsini əks etdirdiyinə görə, burada bədii təhkiyəyə təsir və müdaxilə amilləri əhatəlidir. Məlum olduğu kimi, bu dövrdə xalq hərəkəti eyni zamanda əsasları sarsılmağa başlamış Səfəviliyə, onların xələfi olan Şah Abbasa və onun hakimiyyətinə (1587-1629), xüsusilə şiəliyə qarşı idi. Əlyazmanın yazıya alınmasına bizə görə elə bu dövrlərdə Şah Abbasın vəfatından sonra, şahlığın getdikcə sarsılmağa başladığı mərhələdə şah sarayına yaxın adamlar tərəfindən təşəbbüs edilmişdir. Bu mətn Koroğlu hadisəsinin aşiq repertuarında hələ geniş improvizəyə başlamadığı dövrlərin məhsuludur. Tarixi hadisələrə yaxın zamanın yanaşma üslubu, abidənin xatirə memuar səciyyəsinə yaxınlığı, süjetin şifahi nitqdə işlənmə səviyyəsi, buradakı Koroğlu şerinin poetik səviyyəsi bütün bunları təsdiq edir. Əlyazmada dastançılıq ənənəsinin kifayət dərəcədə formalaşmadığı, süjetin aşiq repertuarından deyil, hansısa qeyri-peşəkar informatorun (və ya informatorların) dilindən yazıya alındığı aydın nəzərə çarpır” (20, s.5).

Dastanın Təbriz-Tiflis nüsxəsi Paris nüsxəsinə yaxındır. Eposun Paris nüsxəsinin başlıca süjet xətti və epizodları Təbriz-Tiflis nüsxəsində də özünü göstərir. Müqayisəli qarşılaşdırma belə bir qənaət doğurur ki, Paris əlyazmasında rast gəlinən bütün obrazlar silsiləsi Tiflis əlyazmasında da qorunmuşdur. (14, s.12-18).

Lakin, Paris əlyazmasından fərqli olaraq Təbriz-Tiflis variantında dastanda cərəyan edən hadisələrin xronoloji və məntiqi ardıcılığı pozulmuş, məclislərin düzülüşündə, heç bir prinsip gözlənilməmişdir. Məsələn, dastan-əlyazmasının ikinci

məclisində Koroğlunun Nigar xanımı Çənlibelə gətirməsindən söhbət gedir. Nigar Çənlibelə çatan kimi haqqında xoş sözlər eşitdiyi Eyvazı görmək istəyir. Koroğlu Eyvazı Nigar xanıma nişan verməkdən əlavə onun şəninə bir şeir də söyləyir. Bundan sonra gələn üçüncü məclis isə başdan-ayağa Eyvazın Çənlibelə gətirilməsi əhvalatlarına həsr olunmuşdur. Yaxud, beşinci məclis dastanın Dəmirçioğlunun Telli xanımın dalınca Ərzuruma getməsi, Cəfər paşaya əsir düşməsi, sonda isə Koroğlu tərəfindən azad olunub Çənlibelə gətirilməsi macərələrini əhatə edir. Bundan çox-çox sonra isə 19 və 20-ci məclislərdə Koroğlunun və Qıratın doğulması, Cəlali Koroğlunun üsyanı, onun İrani tərək edib Ruma gəlməsi əhvalatlarından bəhs açan qollar verilmişdir (13).

Dastanın digər variantlarından fərqli olaraq Təbriz-Tiflis variantında Koroğlunun Dağıstana iki səfəri, Koroğlunun yuxu görməsi (su üzərindəki qırmızı köpüyü içdikdən sonra bihuş olur, yuxuda müqəddəslər ona aşıqlıq, gözəl səs və müdriklik verirlər), Süleymaniyyəyə səfəri, Misir səfəri, Eyvazın Qazlı gölə getməsi, Qıratın iki dəfə qaçırılması qolları vardır. Bundan başqa, məlum qollar da burada digər variantlardan seçilir.

Burada Koroğlunun doğumundan ölümünə qədər bütün yürüşləri, sərgüzəştləri öz əksini tapmışdır. Koroğlunun döyüşdə məğlub etdiyi paşalar, xanlar və ağalar Ərzincanda Cəfər paşa, Bürcü bəy, Urfada Ərəb Reyhan, Qazlı Göldə Həsən paşa, Vanda Osman paşa Və Teymur ağa, Hələbdə Əhməd paşa, Dağıstanda Mahmud paşa, Ağa xan, Ərzurumda Davud paşa, Toqatda Həsən paşa, Bolu bəy, Kürdüstanda Əhməd paşa, Qarsda Səlim paşa, Davud paşa, Misirdə Hüseyin paşa, Həmişdə Həsən paşa, Bəhbəhanda Abdal paşa, Çardəvlidə Ayaz bəy, Diyarbəkirdə Məlik paşa, Əyin şəhərində Miri paşa, Malatyada Fərhəng ağa, Süleymaniyyədə Süleyman paşa, Rumda Məcid ağa, Qadir ağa, Nəzər Cəlalidir.

Koroğlunun Cəlali Koroğlu, Çənlibelin isə Çamhbəl şəklində xatırladılması Paris və Təbriz-Tiflis nüsxəsi üçün orta qəhətlərdir. Paris əlyazmasında Koroğlunun Təkə-Türkməndən olması tez-tez xatırladılır. Belə xatırlatmaya Təbriz-Tiflis əlyazmasında da ayrıca yer verilmişdir.

Koroğlu tez-tez təkəli tayfasından olduğunu bildirir, təkəlidir elim deyir. Təkəlilər Azərbaycan tayfası olub Şah İsmayıl Səfəvinin hakimiyyət başına gəlməsində çox böyük rol oynamışlar. Sonralar hakimiyyətə çıxan və dövləti İran dövlətinə çevirmək istəyən Şah Abbas yerli azərbaycanlı tayfalarına, o cümlədən, təkəli tayfasına etibar etməmiş və onlara divan tutmuşdur. Məlum olur ki, Tiflis nüsxəsinə Şah Abbasın adı təsadüfi düşməmişdir. Ümumiyyətlə, burada tarixi şərait əsasən həqiqətə yaxındır, verilən toponimlər realdır (9, s.133-135).

Bu cəhətdən Tiflis nüsxəsinin digər nüsxələrdən əsaslı fərqlərindən biri də Koroğlu obrazının daha çox tarixi kontekstdə nəzərə çarpmasındadır. Təbriz-Tiflis variantında Koroğlunun şəxsiyyəti haqqında geniş məlumat verilir. Digər nüsxələrdən fərqli olaraq Koroğlunun adı burada Cəlali Koroğlu kimi, yəni mənsub

olduğu elin, xalqın adı ilə adlandırılmışdır. Bu da indiyə kimi Koroğlu hərəkatının XVI-XVII əsrdə Azərbaycanda baş vermiş Cəlalilər üsyanı ilə bağlı olduğunu təxmin edən tədqiqatçıların fikrini təsdiq edir və eposun tarixlə, Azərbaycanda baş vermiş tarixi hadisələrlə səsləşən bir əsər olduğunu göstərir (9, s.134).

Təbriz-Tiflis nüsxəsində göstərilir ki, Koroğlunun atası təkə-türkmən elinin Cəlali tayfasından olan Əsəd bəyin oğlu Mirzə bəy, anası isə Mərv hakimi Mahmud bəyin qızı Gülçöhrə xanımdır. Bu variantla görə Koroğlu Mərvdə doğulmuşdur. Onun adını Rövşən Əli qoyurlar. Bu qolda Koroğlunun I Şah Abbasın hakimiyyətinin sonu II Şah Abbasın hakimiyyəti illərində yaşadığı göstərilir.

Təbriz-Tiflis nüsxəsində Koroğlunun atası Cəlali tayfasının kəndxudası Mirzə bəydir. Şah Abbas ona ilxısına baxmağı tapşırır. Paris nüsxəsində isə Koroğlunun atasının adı Mirzə Sərrafdır və Sultan Muradın yanında baş ilxıdır. Hər iki nüsxədə Koroğlunun atasının gözləri şahın əmriylə atı bəyənmədiyindən çıxarılır. Koroğlu da atasının qisasını almaq üçün şahla üz-üzə gəlir, daha sonra dəstə toplayıb dağlara çəkilir.

Təbriz-Tiflis və Paris nüsxəsində Koroğlu şiəliyin qatı tərəfdarı və təmsilçilərindən biri kimi təqdim edilir. Təbriz-Tiflis nüsxəsində imam Əli Koroğluya yuxuda qəhrəmanlıq, şairlik verir. Paris nüsxəsində isə Koroğlu atası ilə birlikdə Məşəddə Əli məzhəbini qəbul edir. Hər iki nüsxədə Koroğlunun şiələşdirilməsi eposun digər variantları ilə ziddiyyət təşkil edir. Bununla bağlı A.Nəbiyev yazır ki, Tiflis variantında Koroğlunun şiə məzhəbi ilə qatı şəkildə bağlanması onun azadlıq hərəkatı tarixindəki mövqeyini kiçiltməklə yanaşı, eyni zamanda onu milli qəhrəmandan regional qəhrəman səviyyəsinə endirmək məqsədi daşmışdır (20, s.5).

Təbriz-Tiflis variantında Koroğluya şahpərəst səciyyə verməklə, onun sağlığa qarşı münasibətini yumşaltmağa əsaslı şəkildə təşəbbüs göstərilmişdir. Bunu Koroğlunun divanxanası, hərəmxanasının olması, yürüşlər edib kəndləri talan etməsi kimi hadisələrin bu variantda yer alması ilə sübut etmək olar.

Eposun başqa variantlarından fərqli olaraq Təbriz-Tiflis nüsxəsində Koroğlu burada çoxarvadlı kimi verilmişdir. Koroğlu İstanbuldan Sultan Mahmudun qızı Nigar xanımı, Vandan Teymur ağanın qızı Əsmər xanımı, Dağıstandan Mahmud xanın qızı Ceyran xanımı, Şahsənəm xanımı, Toxatdan Həsən paşanın qızı Səadət bəgimi, Kürdüstandan Əhməd paşanın qızı Leyli xanımı, Üsküardan Səlim paşanın qızı Donə xanımı, Misirdən Hüseyin paşanın qızı Xumar xanımı, Bəhbəhandan Abdal paşanın qızı Mərcan xanımı, Təxti-Süleymandan Ayaz bəyin qızı Xurşid xanımı gətirərək özünə toy edir.

A.Xodzko variantında və müasir “Koroğlu” qollarında qəhrəmanın yeganə ömür-gün yoldaşı Nigardır. Bu obrazın variantlararası rekonstruksiyası Möminə xatun istisna olmaqla, çox cüzdür.

Təbriz-Tiflis variantında isə Koroğluya məktub və sifariş göndərənlərin sayı artdıqca, sifariş gətirənlərin sayı da çoxalır. Qəhrəmanın qız arxasınca getmələri artır, Koroğlunun Çənlibelə gətirdiyi xanımların sayı on nəfərə çatır. Bununla da epik qəhrəmanın təkarvadrılıq ənənəsi sındırılır. Qız arxasınca getmə, oxşar motivli qız gətirmə hesabına əlyazmanın boy ölçüsü artır, oxşar üslublar təkrarlanır, məişət əxlaqı lövhələri qəhrəmanlıq döyüşləri düşüncəsini üstələyir. A.Nəbiyevin fikrincə yeni əlyazmadan belə çıxır ki, Koroğlunun mübarizəsi dövrün azadlıq hərəkatının tərkib hissəsi yox, paşa, sultan və xan qızlarını Çənlibelə gətirib özünə xoş güzəran qurmaqdan ibarət imiş. Bu isə eposun ümumi qəhrəmanlıq ruhunun, XV-XVII əsrlərdə baş verən kəndli hərəkatının başlıca məqsəd və vəzifələrinin, eləcə də dövrün azadlıq hərəkatının ümumi məzmununun təhrifi deməkdir (20, s.5).

Paris nüsxəsinin ikinci məclisində Koroğlunun Dəli Həsənlə döyüşü sonra qardaşlaşması Azərbaycan variantlarının da əksəriyyətində mövcuddur. Koroğlunun Türküstandan Heratı və Məshədi keçib Azərbaycana, Ruma gəlməsi, Göyçəbeldə məskən tutması, oradan hərəkət edib Qazlıgöldə İrəvan hakim Hüseynəli xan Qacarla döyüşməsi yalnız Paris variantında verilib (3, s.43-47). Təbriz-Tiflis nüsxəsinin isə iyirminci məclisində göstərilir ki, Koroğlu Şah Abbasa üsyanından sonra Van şəhərinə gedir. Digər variantlardan fərqli olaraq Koroğlu Dəli Həsənlə yox, Vanda Bəlli Əhmədlə döyüşü qardaş olur, sonra isə Ərzurumda yerləşən Çamlıbeldə məskən salır.

Paris nüsxəsinin üçüncü məclisinin məzmunu Təbriz-Tiflis nüsxəsinin üçüncü məclisi ilə oxşardır. Bu məclislərdə Koroğlunun Eyvazı gətirmək üçün Urfa şəhərinə getməsi, Ərəb Reyhanla dava etməsi hadisəsi verilmişdir. Lakin dastanın müasir qollarında Koroğlu Eyvazı gətirmək üçün Türkmənə gedir.

Paris nüsxəsinin dördüncü və beşinci məclislərin əsas süjet xəttini Nigar xanımın Çamlıbelə gətirilməsi təşkil edir. Bu məclis, demək olar ki, Təbriz-Tiflis nüsxəsinin ikinci məclisi ilə eynidir. Bu məclislərdə firəng şahzadəsinin Nigarı təqib edərək gəlməsi və Koroğlu tərəfindən məğlub edilməsi epizoduna dastanın müasir qollarında rast gəlinmir. Paris variantında Nigar Sultan Muradın qızı, Təbriz-Tiflis variantında Sultan Mahmudun qızı kimi verilir.

Paris nüsxəsinin altıncı məclisində verilən Həmzənin Qıratı oğurlaması hadisəsi Təbriz-Tiflis nüsxəsinin on birinci məclisində müəyyən fərqlərlə verilmişdir. Koroğlu Qıratı gətirmək üçün Paris variantında Toqatda Hanis tayfasından olan Hasan paşayla, Təbriz-Tiflis variantında isə Üsküdarıda Səlim paşa ilə dava edir.

Paris nüsxəsində yeddinci məclisdə Koroğlunun erməni tacirlə macərəsi, səkkizinci məclisdə Koroğlunun Qarsdan Pərizad xanımı gətirməsi hadisəsi Təbriz-Tiflis nüsxəsində verilməmişdir.

Paris nüsxəsinin doqquzuncu məclisində və Təbriz-Tiflis nüsxəsinin dördüncü məclisində verilən Mustafa bəyin istəyilə Eyvazın durna və qaz ovlamaq

məqsədlə Qazlı gölə getməsi və orada əsir düşməsi süjeti eynilik təşkil edir. Bu oxşarlıqlar qoşmalarda da müşahidə edilir

Təbriz-Tiflis və Paris nüsxələri arasında digər bir mühüm oxşarlıq Koroğlunun dəlilərinin ondan inciyib düşmənin tərəfinə keçməsidir. Eyvaz və Dəmirçioğlu Koroğludan inciyib düşmənlə ittifaq quraraq ona qarşı çıxsalar da, sonradan səhvlərini dərk edirlər. Bu epizodlar da dastanın müasir qollarında müşahidə olunmur.

Bununla yanaşı, Koroğlunun Bəhbəhalı Həsən Cəlali, Həmişli İsa Balı, Malatyalı Kənan kimi dəliləri Çamlıbelə gətirməsi ilə bağlı epizodlar yalnız Təbriz-Tiflis nüsxəsinə xasdır. "Koroğlu" dastanının müasir qollarında bu epizodlara rast gəlinmir.

Hər iki nüsxənin son məclisində Koroğlu qocalıq dövründə Şah Abbasdan intiqam almaq məqsədlə İsfahana yola düşür. Lakin İsfahana çatmamış həm Koroğlu, həm də Qırat vəfat edir.

Nəticə. Paris nüsxəsinin 11 məclisində təsvir olunan hadisələr, cüzi fərqlərlə, Təbriz-Tiflis nüsxəsi ilə uyğunluq təşkil edir. Paris nüsxəsinin əsas süjet xətti və epizodları Təbriz-Tiflis nüsxəsində də öz əksini tapır. Bununla yanaşı, Təbriz-Tiflis nüsxəsinin dastanın digər variantlarından fərqləndirən əsas xüsusiyyətlər arasında ərəb-fars mənşəli leksika və terminlərin, frazeoloji birləşmələrin, idiomatik ifadələrin və nağıl motivlərinin intensiv istifadəsi qeyd olunmalıdır. Bu xüsusiyyətlər, süjetin peşəkar aşiq repertuarından deyil, ehtimal ki, qeyri-peşəkar bir informatorun dilindən yazıya alınması və katibin bədii təhkiyəyə müəyyən dərəcədə müdaxiləsi nəticəsində formalaşdığı qənaətini formalaşdırır. Koroğlu və dəlilərin Van, Diyarbəkir, Malatya, Təxti-Süleyman, Süleymaniyə, Hələb, Misir və digər bölgələrə səfərləri, Əsmər, Ceyran, Xumar, Qumru xanım kimi qadın obrazlarının Çənlibelə gətirilməsi, həmçinin Sərxoş, Kənan, Məhbub kimi dəli obrazlarının mövcudluğu yalnız Təbriz-Tiflis nüsxəsinə xas xarakterik cəhətlərdir. Buna baxmayaraq, Paris və Təbriz-Tiflis nüsxəsinin əsas obrazları, motivləri və süjet xətləri dastanın müasir variantları ilə əsasən eynilik təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbaslı İ. Azərbaycan dastanlarının yayılması və təsiri məsələləri. Bakı, Folklor İnstitutu, 2007
2. Abbaslı İ. "Koroğlu": nə var, nə yox?. Bakı: Elm və təhsil, 2013
3. Abbasov E. "Koroğlu:" poetik sistemi, strukturu. Bakı: Nurlan, 2008.
4. Bayat F. Türk destancılık tarihi bağlamında Koroğlu dastanı. İstanbul: Ötüken, 2009
5. Behruz Həqqi. "Koroğlu"- tarixi-mifoloji gerçəklik. Bakı: Nurlan, 2003.
6. Cəfərov Ə. Azərbaycan "Koroğlu" dastançılığı ənənələri. Bakı: Elm, 2014

7. Ceferov Ə. Köroğlu destanının Tiflis varyantı. İstanbul: Motif Akademi Halkbilimi Dergisi, 2011-2 (Temmuz-Aralık), s.151-163
8. Ekici M. Türk Dünyasında Köroğlu. Ankara: Akçağ Yayınları, 2004.
9. Əliyeva D. Koroğlunun yeni əlyazma nüsxəsi. Bakı: Azərbaycan jurnalı, 1990, №3 133-135 s.
10. Əliyeva D. Koroğlunun yeni variantı. Bakı: Ədəbiyyat qəzeti, 1992, 24 iyun, s. 3, 7
11. Əskər N. XX əsrin ikinci yarısında koroğluşünaslıq. Bakı: Dədə Qorqud jurnalı, 2020, №1 s. 93-99
12. Koroğlu (1842-ci il London nəşrinin tərcüməsi). Bakı: Çıraq, 2014, s. 520
13. Koroğlu (Təbriz-Tiflis nüsxəsi). Bakı: Səda, 2005, s. 751.
14. Koroğlu (tərtib edən Abbaslı İ., Abdulla B.). Bakı: Lider, 2005
15. Koroğlu (tərtibçi Əsgər Ə). Bakı: Elm və təhsil, 2021
16. Koroğlu (toplayan və tərtib edən Əlizadə H.). Bakı: Azərnəşr, 1941
17. Koroğlu (Xulufu V. nəşri-1927). Bakı: Elm, 2007
18. Koroğlu (tərtib edən Təhmasib M.H.). Bakı: Azərbaycan SSRİ Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1969
19. Köroğlu X. Azərbaycan Aşıklarının Repertuarında “Köroğlu” destanı. Moskova: 1983 yılı 15 mayıs.
20. Nəbiyev A. Tiflis əlyazması işıq üzü gördü. Bakı: Ədəbiyyat qəzeti, 2006, 26 oktyabr, 5 s.
21. Memmedli Ş. Tiflis arşivində Kitab-i Celali Köroğlu. Karadeniz Araştırmaları XV/58 - Yaz 2018 - s.189-197

Konul AMRAHOVA

**COMPARATIVE ANALYSIS OF THE PARIS AND TABRIZ-TBILISI
VARIANTS OF THE “KOROĞLU” EPIC
SUMMARY**

The epic of “Köroğlu” is one of the most important epic works in all of Turkish folklore. The old manuscript versions of the epic, the Paris and Tabriz-Tiflis manuscripts, occupy an important place in literary criticism. These manuscripts contain both similarities and differences in terms of the epic's plot, language and style characteristics, historical and cultural context, and manuscript features.

A characteristic feature of both manuscripts is that the plot of “Köroğlu” is divided into “meclis” (sections), as in the tradition of written epics and novels, rather than into “gollar” (chapters), as it is performed in the repertoire of aşık (troubadours). The Paris manuscript consists of 13 sections (meclis) and stands out for its concise narrative and chronological order. The Tabriz-Tiflis manuscript, on the other hand,

consists of 28 sections (meclis) and has a broader and more detailed content. However, logical and chronological inconsistencies are observed in the order of the meclis.

Both versions preserve the main plot, historical context, and epic spirit of the Köroğlu epic. Elements related to the Celali movement, Kızılbaşlık, Turkmenism, and Shiism are prominent in both versions. The main plot and sections of the Paris version are also reflected in the Tabriz-Tiflis version. However, the Tabriz-Tiflis version is larger in terms of volume and content and stands out for its abundance of images and the hero's travels.

Both manuscripts feature formulaic expressions characteristic of written monuments, such as openings like “The narrators tell it this way...” Additionally, both texts contain expressions, idioms, and sections that do not conform to the ethical framework. In the Paris version, the scribe's intervention is limited, and the text remains more faithful to the oral tradition. In the Tabriz-Tiflis version, however, the scribe's intervention in the artistic narrative is more pronounced. The names given to the branches of the epic in accordance with the Persian style, Arabic-Persian expressions, idiomatic combinations, idioms, and fairy tale motifs indicate that the text was compiled from amateur sources and reworked. All of this shows that this manuscript cannot be considered a version of “Köroğlu” performed at a musical gathering. Both manuscripts appear to have been prepared for a specific audience, with certain elements, sections, and motifs added to the text. In particular, the association of Köroğlu with the Shiite sect in the Tabriz-Tiflis manuscript, depictions of polygamy, and the adaptation of the idea of patriotism to the interests of the Shah regime somewhat weaken the spirit of the epic's freedom movement.

In conclusion, the Paris and Tabriz-Tiflis manuscripts play an important role in the formation of the Azerbaijani version of the Köroğlu epic and provide rich research material for studies on Köroğlu.

Keywords: epic, Köroğlu, variant, comparison, Paris, Tiflis manuscript

Конул АМРАХОВА

**СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПАРИЖСКОЙ И ТАБРИЗ-ТБИЛИССКОЙ
ВАРИАНТОВ ЭПОСА «КОРОГЛУ»
РЕЗЮМЕ**

Эпос «Кероглу» является одним из важнейших эпических произведений всего турецкого фольклора. Старинные рукописные версии эпоса, парижская и тебризско-тифлисская рукописи, занимают важное место в литературной критике. Эти рукописи содержат как сходства, так и различия с точки зрения сюжета эпоса, языковых и стилистических особенностей, исторического и культурного контекста, а также особенностей рукописи.

Характерной особенностью обеих рукописей является то, что сюжет «Кероглу» разделен на «меклис» (разделы), как в традиции письменных эпосов и романов, а не на «голлар» (главы), как это делается в репертуаре ашиков (трубадууров). Парижская рукопись состоит из 13 разделов (меклис) и отличается лаконичным повествованием и хронологическим порядком. Табризско-Тифлисская рукопись, напротив, состоит из 28 разделов (меклис) и имеет более широкое и подробное содержание. Однако в порядке меклис наблюдаются логические и хронологические несоответствия.

Обе версии сохраняют основной сюжет, исторический контекст и эпический дух эпоса о Кероглу. Элементы, связанные с движением Селали, кизилбашством, туркменизмом и шиизмом, занимают видное место в обеих версиях. Основной сюжет и разделы парижской версии также отражены в тебризско-тифлисской версии. Однако табризско-тифлисская версия больше по объему и содержанию и выделяется обилием образов и путешествий героя.

Обе рукописи содержат характерные для письменных памятников формульные выражения, такие как вступления типа «Рассказчики рассказывают так...». Кроме того, оба текста содержат выражения, идиомы и разделы, не соответствующие этическим нормам.

В парижской версии вмешательство переписчика ограничено, и текст остается более верным устной традиции. В версии из Тебриза-Тифлиса, однако, вмешательство переписчика в художественное повествование более выражено. Названия, данные разделам эпоса в соответствии с персидским стилем, арабо-персидские выражения, идиоматические сочетания, идиомы и мотивы сказок указывают на то, что текст был составлен из любительских источников и переработан. Все это показывает, что данную рукопись нельзя считать версией «Кероглу», исполняемой на музыкальном собрании.

Обе рукописи, по-видимому, были подготовлены для определенной аудитории, с добавлением в текст определенных элементов, разделов и мотивов. В частности, ассоциация Кероглу с шиитской сектой в рукописи из Тебриза-Тифлиса, изображения полигамии и адаптация идеи патриотизма к интересам режима шаха несколько ослабляют дух свободного движения эпоса.

В заключение можно сказать, что парижская и тебризско-тифлисская рукописи играют важную роль в формировании азербайджанской версии эпоса о Кероглу и являются богатым исследовательским материалом для изучения Кероглу.

Ключевые слова: эпос, Кероглу, вариант, сравнение, Париж, тифлисская рукопись

Rəyçi: professor, filologiya elmləri doktoru Əfzələddin Əsgər

